

MODERNIZÁCIÓ A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI MAGYARORSZÁGON

Kutatási zárójelentés (K105076)

Összefoglaló

Kutatásunk célja a rendszerváltást követő hazai társadalmi folyamatok újraértelmezése a kortárs francia és angol társadalomelméletek perspektívájából. A kutatás első évében feldolgoztuk A. Giddens, S. Lash, L. Boltanski, és az ún. francia individuumszociológiák társadalomkoncepcióit. A kutatás második évében e társadalomelméletek segítségével létrehoztunk egy olyan praktikus elméleti segédeszközt, melynek segítségével újraértelmeztük az elmúlt húsz évben született hazai empirikus kutatások eredményeit - modernizációelméleti szempontból. Az empirikus vizsgálatok metaanalízisével a késő modernitás sajátos hazai változatát igyekeztünk jellemezni az új fogalmi eszközök alkalmazásával, kísérletet téve napjaink olyan súlyos társadalmi problémáinak értelmezéséhez, mint az identitáskonstrukció nehézségei, a gazdasági és környezeti kockázatok, a szolidaritás, az elismerés és a párkapcsolati kihívások, vagy a tolerancia fenntartása. E munka eredményeképpen 16 publikáció, két szerkesztett folyóirat-blokk, egy monográfia, négy egyetemi kurzus, valamint számos konferencia-előadás született.

Summary

Our research aimed at reinterpreting the post-transition period from the perspective of French and English social theories. In the first year, the theories of A. Giddens, S. Lash, L. Boltanski, and the French individual-sociologies were analyzed in detail. In the second year, a theoretical tool was developed based on these concepts, capable of helping reinterpret the empirical research of the post-transition era from a modernization theory point of view. With the help of such meta-analysis of the empirical sociological research, an attempt was made to outline a model of Hungarian late modernity and to understand its challenges including the difficulties of identity construction, solidarity, recognition, tolerance, intimate relationships or economic and environmental risks. Over the course of two years, this work resulted in 16 articles, 2 thematic blocks edited in an academic journal, a monograph, 4 university courses and several conference lectures.

A kutatás célkitűzése

Pályázatunk benyújtásakor abból a felismerésből indultunk ki, hogy a késő modernitás elméleteinek hazai recepciójára csupán szórványosan került sor. Miközben – immár több mint 20 évvel a rendszerváltás után – a magyar társadalom minden korábnál nagyobb mértékben

integrálódott a globális társadalomba, és ebből fakadóan a globális modernizációs hatásoknak is egyre nagyobb mértékben van kitéve, az empirikus szociológiai kérdésvetések jobbra a klasszikus modernitás horizontján mozognak. Úgy érveltünk, hogy jórészt ez a hiány felelős azért, hogy a szociológia nehezen talál fogalmi eszközöket napjaink olyan súlyos társadalmi problémáinak értelmezéséhez, mint amilyenek az identitáskonstrukció problémái, a gazdasági és környezeti kockázatok kezelése, a szolidaritás és elismerés kereteinek megteremtése, a párkapcsolati kihívások, vagy a tolerancia fenntartása.

E felismerésekből kiindulva kettős célt tűztünk ki magunk elé: egyrészt a késő modernitás itthon kevésbé ismert elméleteinek bemutatását, másrészt a rendszerváltás utáni időszak újraértelmezését, az empirikus kutatások ezen elméletek perspektívájából történő meta-analízise révén.

A kutatás eredményei

A késő modernitás áttekintett elméleteinek legfontosabb sajátosságait az alábbi táblázat foglalja össze:¹

	modernizáció logikája	a késő modernitás sajátosságai	modernitás patológiái	emancipatorikus tendenciák
Giddens	cselekvői és intézményi reflexióban formálódó strukturáció	poszt-tradicionális rend, reflexív intézmények és cselekvők, tiszta kapcsolatok	egzisztenciális szorongás, identitásválság, intézményi kockázatok	életpolitika, generatív politika, terápia
Lash	esztétikai reflexivitás és instrumentális racionalizálódás dialektikája	posztmodern térszerkezet, allegorikus-individualizált cselekvésracionalitás, kategóriák dekonstrukciója technikai és információs hálózatok kiépülése	hálózatokból való kizárás, narratív értelemképződés felszámolása, reflexív egyenlőtlenségek	esztétikai reflexivitás expanziója, információkritika, instrumentális racionalitás által szervezett tér és integráció visszabontása
Boltanski	a kapitalizmus és a kritika dialektikus kölcsönhatásai	Bürokratikus-hierarchikus szervezetek lebomlása, globális hálózati kapitalizmus kialakulása (kisebb egységek horizontális hálózatává)	hálózaton belüli egyenlőtlenségek, munkavállalók fokozott terhelése, manipulálása, bizonytalanság,	a projektrend normatív szabályozása, intézményes próbák, szabályok „tisztítása”,

¹ A kutatási tervben említett elméletek körét a kutatás előrehaladtával konceptuális okokból kissé módosítottuk: Bauman és Touraine elméletei kikerült az elemzettek közül, Kaufmann, Ehrenberg, Memmi, Fassin és de Gaulejac elméletei pedig bekerültek.

		szerveződött vállalatok), közvetítő szerepek előtérbe kerülése, projekt management	hosszútávú egyéni projektek és az identitás aláásása, a hálózatokból való kizárás	szigorítása, a folyamatok átláthatóbbá tétele
Lahire	sokrétű szocializáció – függetlenség érzése	koherens, egységes én helyett sokrétű szocializáció, felbontott identitás, a	magányérzet frusztráció (nem manifesztálható és ellentmondásos diszpozíciók)	<i>pszichológia</i>
Dubet	cselekvési logikák növekvő szeparációja, autonómia növekedése	társadalom egységes képének felbomlása, feszültség a szocializáció és az egyén fokozódó autonómiája között, az intézményes program hanyaglása, <i>kísérletezések</i>	szerepzavar, szerepkiüresedés, intézményi bizalom megrendülése, az uralom új formái	<i>intézmények újraépítése</i>
Kaufmann	inkorporált sémák konfliktusai – reflexivitás – szabadság	személyes autonómia növekedése	sémák közti feszültségek kezeletlensége, identitásépítés nehézsége	<i>inkorporált, tudattalan beidegződések, sémák feltárása reflexivitás</i>
de Singly	autonómia növekedése	kapcsolati család, autoritások csökkenő jelentősége intézményi beavatkozás növekedése	szerepzavar, identitásproblémák énefelépítés és a tartós kapcsolatok közötti feszültségek, a családi élet törekenysége	
Martuccelli	szingularizáció	perszonalizálódás, szingularitás a társadalom függvényében	normák, értékek eltűnése, a szingularitás kifordulása (nárcizmus, exhibicionizmus) az egyenlőtlenség, igazság iránti közömbösség, szolidaritás eltűnése felelőssé tétel, szorongás	extrospekció, szolidaritás érzésének kialakítása, közös próbatételek hozzáférhetősége mindenki számára
Ehrenberg	az autonómia normája	a közélet privatizációja, a magánélet publicizációja, a társadalom pszichológizálódása	az egyén fragilizációja, mentális patológiák, depresszió	pszichoterápia, <i>gyógyászati eszközök</i>

Memmi	felügyelet	delegált biopolitika, diskurzív felügyelet	véletlenszerű szabályozás, <i>intézmények kísérlete az egyének alakítására,</i> professzionális voluntarizmus, egyre autoriterebb egészségpolitika	delegált bipol. következtében döntési autonómia, <i>hatalmi technikák felismerése</i>
Fassin	(felügyelet) <i>igazságosság és a környék logikája</i>	biolegitimitás, morális ökonómia, szingularizáció	a szenvedés banalizációja	<i>társadalmi mozgalmak, civil szervezetek</i>
de Gaulejac	belső és külső mezőharcok	meződifferenciálódás	osztályneurozisz	klinikai szociológia

Az elméletek bemutatását és értelmezését célul kitűző „hermeneutikai” szakaszban született eredményeket az alábbi tanulmányokban tettük közzé:

- Sik Domonkos: Giddens társadalomelmélete. *TÁRSADALOMKUTATÁS* 31:(1) pp. 55-71. (2013)
- Sik Domonkos: Giddens modernizációelmélete: intézményi átalakulás és politikai praxis. *REPLIKA* 82:(1) pp. 97-113. (2013)
- Sik Domonkos: Giddens modernitáselmélete: identitás és intimitás. *REPLIKA* 82:(1) pp. 131-147. (2013)
- Sik Domonkos: Lash modernitáselmélete. *JEL-KÉP: TELEVÍZIÓ RÁDIÓ SAJTÓ* 32:(3-4) p. -. (2013)
- Takács Erzsébet: Beteg és egészséges testek. A biolegitimitás két új francia koncepciója. *Kopogtatás nélkül* (szerk. Csoba Judit), Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, pp. 313-322.
- Takács Erzsébet: A francia családszociológia és a későmodernitás identitás-diskurzusa, *socio.hu*, 2013/3, 99. 45-57.
- Takács Erzsébet: A szingularitások piaca. Lucien Karpik szociológiai recepciója. *Piacok a társadalomban és a törtélemben* (szerk. Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit), Hajnal István Kör – Társadalomtudományi Egyesület, 2014, 407-421. ISBN 978 963 89463 24
- Takács Erzsébet: Két francia ifjúságszociológiai könyvről, *Metszetek*, 2012, 2-3, pp. 308-315.
- Takács Erzsébet: „Individuumszociológiák”. *Modernitás-megközelítések a francia szociológiában*, *Replika*, 79, pp. 7-21.
- *Szenvedő testek – humanitárius cselekedetek*, 2000, 2014, szeptember, pp. 46-51.

- Takács Erzsébet: A szenvedő test legitimitása avagy a morális ökonómia térhódítása. Didier Fassin biolegitimitás koncepciója. Az erőszak reprezentációi (szerk. Pabis Eszter). Megjelenés alatt.

E tanulmányok függelékét képzik a REPLIKA folyóirat két tematikus számában megjelent fordítások:

- Giddens, Anthony: A strukturáció elmélete : Bernd Kießling interjúja . REPLIKA 82:(1) pp. 11-24
- Giddens, Anthony: Élet a poszttradicionális társadalmakban . REPLIKA 82:(1) pp. 55-96
- Giddens, Anthony: A késő modernitás körvonalai. REPLIKA 82:(1) pp. 113-130
- Dubet, François: Az egyén dialogikus felfogása felé. Az egyén mint szociológiai problémákat felvető és megoldó gépezet: REPLIKA 79, pp. 45-66,
- Lahire, Bernard: A habituselmélettől egy pszichológiai szociológia felé. REPLIKA 79, pp. 67-76.
- Memmi, Dominique: Egy érzékeny terület igazgatása. Ésszerű magatartás és test általi felügyelet a születés és halál kapcsán, REPLIKA 79. pp. 81-93.
- Martuccelli, Danilo: Elemzések és gondolatok az individuumszociológiákról. Interjú Danilo Martuccellivel. REPLIKA 79, pp. 23-45.

A késő modernitás elméleteinek közös elméleti keretté való továbbfejlesztését és a metaelemzés előkészítését célul kitűző „operacionalizálási” szakaszban született eredményeket az alábbi tanulmányokban tettük közzé:

- Sik Domonkos: A klasszikus és késő modernitás egyesített elmélete (socio.hu, elbírálás alatt)
- Rényi Ágnes – Sik Domonkos – Takács Erzsébet: A társadalmi integráció esélyei és patológiái: elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához (Szociológiai Szemle, közlésre elfogadva, megjelenik a 2014. téli számban)

Végül a rendszerváltás utáni empirikus kutatások újraértelmezését célul kitűző meta-analízis szakaszában született eredményeket az alábbi tanulmányokban foglaltuk össze:

- Sik Domonkos: Klasszikus és késő modernitás a rendszerváltás utáni Magyarországon (socio.hu, elbírálás alatt)
- Takács Erzsébet: A későmodernitás francia koncepciói a hazai ifjúság-, oktatás-, családszociológiai kutatások tükrében (METSZETEK, elbírálás alatt) Takács Erzsébet: Fogamzás és terhesség-megszakítás. Magzat-irodalom a kortárs francia szociológiában (socio.hu, elbírálás alatt)

A kutatási tervben vállalt további feladatoknak megfelelően az ELTE TáTK szociológia szakos mesterképzésének keretében a 2012/13. és a 2013/14. tanévben a következő két kurzus megtartására került sor:

- Civilizáció, modernizáció, globalizáció
- Kortárs szociológiai megközelítések

A kutatás részeredményeit a következő konferencia-előadásokon mutattuk be:

- Sik Domonkos: Az információ kritikája. Szimbiózis Napok 2014. szeptember 17.
 - Takács Erzsébet: A test kormányzása. A delegált biohatalom és a biogitimitás francia koncepciói. Elhangzott az ELTE TáTK „Kulcskérdések a társadalomkutatásban – Értelmelem és érzelem” címen megrendezett konferenciáján (2013. március 21, Budapest).
 - Takács Erzsébet: Depressziós egyének vagy depressziós társadalom? Alain Ehrenberg kordiagnózisa a késő modern francia társadalomról. Elhangzott a Hajnal István Kör „A test a társadalomban” című konferenciáján (2013. augusztus 22-24, Sümeg). (Az előadás szövege megjelenés alatt)
 - Takács Erzsébet: A prenatális diagnosztika társadalmi következményei II. A delegált biopolitikától a szakmai voluntarizmusig. STS Műhelykonferencia, Budapest, 2014. január 3-4.
 - Takács Erzsébet: A szenvedő test legitimitása. Didier Fassin biogitimitás-koncepciója. Előadás „Az erőszak reprezentációi. A tettesek, az áldozatok és a szemlélők narratívái” című interdiszciplináris workshopon, Debreceni Egyetem, 2014. február 7.
 - Takács Erzsébet: Fáradt lélek, erőtlenség. Alain Ehrenberg koncepciója a társadalmiasodott depresszióról. Előadás a „Kulcskérdések a társadalomkutatásban – Erő és erőtlenség” című konferencián, ELTE TáTK, Budapest, 2014. április 4.
 - Takács Erzsébet: A szülés esetlegességei. Francia szociológia megközelítések. Elhangzott „A Létkérdések a születés körül” társadalomtudományi konferencián, PPKE, 2014. október 16-17.
- A kutatás következtetéseit 2014. június 18-án szakmai közönség előtt, nyilvános workshop keretében vitattuk meg (opponensek: Dupcsik Csaba és Berkovits Balázs).

A kutatás eredményeinek egy részét monográfiában összegeztük (Sik Domonkos: A modernitás rétegei. Eötvös Kiadó), amelynek megjelentetéséhez jelenleg pályázati forrásokat keresünk.

Összességében a kutatási tervben vállalt célkitűzéseket maradéktalanul sikerült teljesítenünk a rendelkezésre álló idő alatt.

Konklúziók

1. A késő modernitás feldolgozott elméleteiről kutatás közben kiderült, hogy a hazai szociológiai közönség számára többnyire kevésbé vagy egyáltalán nem ismertek. Ebben az értelemben bemutatásuk hiánypótló jellegű. Az elméletek szintézise továbbá lehetőséget teremt egy olyan elemzési apparátus felvázolására, melynek segítségével az intézmények és a cselekvők emancipatórikus és patológikus tendenciái egyaránt megragadhatóvá válnak.

Az általunk feldolgozott elméletek alapján az egyéni cselekvők szintjén a késő modernitás kihívásaihoz való alkalmazkodás két ideáltipikus kifutására következtettünk. A késő modernitás elméleteit olyan kísérletekként értelmeztük, amelyek felvázolják azt a feszültségteret, amely egy nem csupán az új kihívásokhoz alkalmazkodó, de egyúttal az újonnan nyíló lehetőségekkel is élni képes emancipatórikus potenciál és az új típusú patológiák között húzódik meg. Ennek megfelelően egyrészt beszélhetünk az emancipált cselekvő ideáltípusáról, akit egyszerre jellemez a stabil, szabadon formált identitás, a szerepektől való megszabadulás, a pszichikai buktatókkal való sikeres megküzdés, a reflexivitás különböző dimenzióinak kiegyensúlyozott konfigurációja, az ontológiai biztonság, a személyközi viszonyok új, szabad formáinak belakása, továbbá az egyéni és a politikai aktivitás. Másrészt, ennek ellenpontjaként beszélhetünk a késő modernitás patológiáit kihordó cselekvőről, akit egyszerre jellemeznek az ontológiai bizonytalanságból fakadó pszichológiai problémák, a reflexivitás részleges vagy teljes hiánya, a másokhoz való kapcsolódásra való képtelenség, a fundamentalizmusokba esés regressziója, az identitászavarok, a kiülleszkedés, a marginalizáció, a devianciák, valamint a tanult tehetetlenségből fakadó passzivitás. Az empirikus cselekvők e két végpont között feszülő skálán foglalnak helyet attól függően, hogy az emancipatórikus vagy a patológikus elemek milyen mértékben határozzák meg cselekvési területüket. Törekvéseik és cselekvésük dinamikája ebből a feszültségtérből érthető meg, amennyiben a patológiák elhárítása és az emancipatórikus potenciálok realizálása motiválja azokat.

Az intézmények szintjén is két ideáltipikus kifutása írható le a késő modernitás kihívásaihoz való alkalmazkodásnak. Egyrészt beszélhetünk arról a lehetőségről, hogy az intézmények a megváltozott működési feltételekhez oly módon alkalmazkodnak, hogy maguk is reflektívvá válva, figyelembe veszik a cselekvők új igényeit és keretet kínálnak mind az ontológiai biztonság, mind a bizonytalanná váló normák és szakértői tudások, mind pedig az identitáskonstrukció nehézségeinek interaktív kezelésére. Az ilyen értelemben vett adaptív intézményt egyszerre jellemzi a generatív politika, az esztétikai és morális kritika feltételeinek biztosítása és a technikai-információs hálózatok korlátozása. Másrészt beszélhetünk arról a lehetőségről, hogy az intézmények a működési feltételek megváltozására a felügyelet és a kontroll új, a korábbiaknál totálisabb formáinak kikísérletezésével reagálnak. Az ilyen értelemben az eldologiasítás új formáit létrehozó intézményeket a biohatalom, a szakértői pozíció hatalmi megerősítése, a felelősség cselekvőkre való áthárítása, a működés átláthatatlanságának fenntartása és levizsgáztathatatlansága, valamint a kontroll technikai és információs hálózatokba való elrejtése jellemzi. Az empirikus intézmények – a cselekvőkhöz

hasonlóan – e két ideáltipikus végpont között feszülő skálán foglalnak helyet attól függően, hogy az emancipatórikus vagy patológikus elemek határozzák meg cselekvési területet. Működési logikájuk, szervezeti és adaptív sajátosságaik ebből a feszültségtérből érthető meg, amennyiben a patológiák elhárítása és az emancipatórikus potenciálok realizálása motiválja azokat.

Emancipált cselekvő	kevert típusok	Patológiákkal terhelt cselekvő
<ul style="list-style-type: none"> • stabil, szabadon formált identitás • pszichés akadályokkal való sikeres megküzdés • kiegyensúlyozott reflexivitás • ontológiai biztonságérzet • jó kapcsolatteremtési képesség • a személyközi viszonyok új, szabad formáinak belakása • szerepek szabad formálása • egyéni és politikai aktivitás 		<ul style="list-style-type: none"> • hálózatokból való kirekesztettség, magány, marginalizáció • identitászavarok • megoldatlan pszichés problémák • a reflexivitás részleges vagy teljes hiánya • kapcsolatteremtésre való képtelenség • regresszió valamely fundamentalizmusba • szorongás, függőségek, devianciák • tanult tehetetlenség, passzivitás • önzés, mások sorsával szemben érzett közömbösség
Reflexív intézmény	kevert típusok	Eldologiasító intézmény
<ul style="list-style-type: none"> • generatív politika • esztétikai, társadalmi és morális kritika feltételeinek biztosítása • technikai-információs hálózatok korlátozása • átláthatóság, demokratikus kontroll • működések jogi szabályozása • normatív intézményes próbák 		<ul style="list-style-type: none"> • biohatalom • a szakértői pozíció hatalmi megerősítése • a felelősség áthárítása az egyénekre • hálózati kizsákmányolás, munkavállalói flexibilitás kikényszerítése • behatolás a magánéletbe (magánélet és munka határának elmosódása térben és időben) • átláthatatlan, ellenőrizhetetlen működés <p>(a kontroll elrejtése technikai és információs hálózatokba)</p> <ul style="list-style-type: none"> • dereguláció • intézményes próbák dezorganizációja, önkényessé válása

A késő modern cselekvő és intézmény ideáltípusai

A késő modern cselekvők és az intézményi, strukturális sajátosságok ideáltípusainak felvázolásával célunk egy olyan praktikus elméleti eszköz megalkotása volt, ami a legkülönbözőbb empirikus kutatások során kérdések megfogalmazására és vizsgálati szempontok meghatározására egyaránt felhasználható. Ebben az értelemben eszközünket a meta-analízis mellett további kutatások során is irányadónak tekintjük.

2. A meta-analízis egyik szakaszában e modell segítségével a hazai ifjúság- és részben családszociológiai kutatásokat tekintettük át. Legfontosabb konklúzióként a cselekvői szintet értelmezve megállapítható, hogy a hazai (a közép-európai posztszocialista) állapotokra jellemző anómikus értékrend – és az ebből adódó kiszolgáltatott bizonytalanság – tovább színezi a késő modernitásra általánosan jellemző egyéni és társadalmi patológiákat. A magyar fiatalokra jellemző társas cselekvések hiánya, az intim és baráti kapcsolatok jellege különösen megkönnyíti az elmagányosodás, a depresszió, a mentális patológiák kibontakozását. A munka világának hálózati kapcsolatokra épülő projektjei hazai kontextusban is elvezethetnek pl. a stresszből adódó pszichoszomatikus tünetekhez, vagy szorongáshoz és marginalizációhoz. Az intézményi bizalom megrendülése az iskola intézményét, a képzések jövőbeli sikeres hozadékába vetett hitet sem kímélte, amihez a tömegoktatás rendkívüli gyorsaságú expanziója, illetve a munkapiac viszonylag gyors telítődése is hozzájárult. Úgy tűnik, hogy az ifjúság vonatkozásában a társadalmi elvárások átalakulása a nyugati késő modern társadalomelméletekre rácsafolva sem teljesítménykényszerrel, sem az autonómia kibontakozásával nem jártak együtt. Az ifjúságkutatások éppen az autonómiával ellentétes tendenciák kibontakozását mutatják, mind az értékek, mind a viselkedés terén. A mai magyar fiatalok számára például a család nem hordoz generációs feszültséget, nem jár szerepvárokkel és nem látják benne autonómiájuk kibontakozásának akadályát. Az új hatalmi viszonyok, az anómikus társadalom bizonytalan közegében a(z idealizált) család (és annak értékei) jelenti a fiatalok többségének a biztos – sokszor az egyetlen –, egyértelműen megragadható vonatkoztatási pontot.

A késő modernitás kihívásaihoz alkalmazkodni próbáló intézmények valószínűsített ideáltipikus reagálásai az ifjúság kontextusában is leírhatóak. Egyrészt, mintegy folyamatában láthatunk példát arra, ahogyan bizonyos intézmények a megváltozott működési feltételekre reagálva maguk is reflektívvá válnak. Figyelembe veszik a cselekvők új igényeit, illetve különféle eszközöket, eljárásokat próbálnak meg bevezetni mind a bizonytalanná váló normák és szakértői tudások, mind pedig az ontológiai biztonságot alapjaiban érintő identitáskonstrukció nehézségeinek kezelésére. Másrészt ennél jóval számosabb, nyilvánvalóbb és erőteljesebb az intézményeknek a felügyelet és a kontroll új, a korábbiaknál totálisabb formáinak kikísérletezésével történő reagálása a működési feltételek megváltozására.